

Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень

Нестор ГУПАН

доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

У процесі розбудови історико-педагогічного знання в сучасних умовах, істотно зростає кількість досліджень цього напрямку, що актуалізує потребу осмислення їхніх методологічних засад. З огляду на те, що історія педагогіки є галуззю наукового знання, вона, згідно з законами діалектики, не може звужуватись, а отже, закономірно розширюватиме свій арсенал. Проте її розвиток має супроводжуватися не тільки кількісними, а й якісними зрушеннями, насамперед у методологічних підходах та методах наукових досліджень, що сприятиме підвищенню їхнього фахового рівня.

Мета статті – удосконалити підходи до визначення й обґрунтування хронологічних меж, періодизації та упорядкування термінології історико-педагогічних досліджень.

Аналіз історико-педагогічної літератури, представлений в історіографічних дослідженнях, дає підстави стверджувати, що проблеми хронології, періодизації і термінології постійно вивчалися науковцями. Зокрема, ці питання висвітлювалися у працях М.Богуславського, Я.Бурлаки, О.Дзевєріна, Є.Дніпрова, Ю.Руденка, В.Струмінського, О.Сухомлинської, М.Ярмаченка та ін. [2].

Невід'ємною складовою історико-педагогічних розвідок є визначення та обґрунтування хронологічних меж дослідження. Вони мають бути орієнтовані на історико-педагогічний процес, що є предметом дослідження, а не на події соціально-політичного життя суспільства й держави. Нижню і верхню межі доцільно обирати виходячи з цілісності досліджуваного педагогічного процесу (наприклад, утвердження радянської системи освіти – її згортання; початок реформи у шкільній освіті УНР – її завершення тощо).

Зокрема, обґрунтовуючи початок розгортання педагогічного процесу (або його згортання), необхідно уникати прив'язування винятково до дат ухвалення постанов керівними органами (партійними, державними). Педагогічні процеси (феномени, явища тощо) визрівають і згасають поступово, за власними внутрішніми закономірностями. Наприклад, зміна влади у 1917 р. в Росії автоматично не утвердила радянської освітньої парадигми (імперська парадигма зберігалась після жовтневого перевороту тривалий час, незважаючи на величезну кількість

декретів, постанов і розпоряджень радянських керівних органів). Нормативні документи можуть лише сприяти певним педагогічним процесам, або ж гальмувати їхній розвиток. Проте здебільшого вони є фактами, що ілюструють прагнення влади підпорядковувати суспільне життя власним інтересам задля посилення свого впливу. Яскравим прикладом такої ситуації стали спроби радянського керівництва соціологізувати педологію наприкінці 20-х років ХХ ст. Та коли виявилось, що вона за такої трансформації втрачає об'єкт і предмет дослідження, затаврували її як «псевдонауку», унаслідок чого відбулося згортання цієї галузі наукового знання. Але стверджувати, що педологія перестала існувати одночасно з прийняттям владою відповідного рішення, буде неправильно. Внутрішня переорієнтація науки почалась у 1931 р. з теоретичних дискусій. Цей процес набув зтяжнього характеру і лише у 1936 р., вичерпавши всі ресурси свого існування, педологія перестала позиціонуватись як галузь наукового знання в радянській державі [6, с.148–149]. Отже, педагогічні процеси визрівають поступово, маючи відповідні передумови, і так само поступово згасають.

Важливим здобутком науковців якраз і є виявлення таких передумов та висвітлення формування й утвердження педагогічного процесу. У цьому полягає сутність дослідницької діяльності.

Хронологічні межі теми дослідження не можна ототожнювати з **періодом**, оскільки самі межі досліджуваного педагогічного процесу науковець поділяє на кілька періодів. Такий поділ має назву – **періодизація**. Під цим терміном дослідники розуміють науковий метод, що передбачає систему

процедур, прийомів і способів, спрямованих на виокремлення в історико-педагогічному процесі найбільш важливих відтинків часу за спільними ознаками і критеріями: *епоха (доба), період, етап*. **Епоха (доба)** – це найбільший проміжок часу, який виділяється на основі однієї з характерних рис (епоха Просвітництва). Нині науковці дедалі більше послуговуються терміном «доба», який використовується як заміник терміну «епоха» [3, с. 153]. Зокрема, академік О.Сухомлинська у запропонованій нею періодизації розвитку педагогічної думки в Україні активно використовує цей термін («педагогічна думка Княжої доби»; «педагогічна думка і школа Козацької доби») [5, с. 65].

Меншим відрізком часових координат, ніж епоха (доба), вважається період. Відомий український історіограф Я.Калакура наголошує, що період – це умовно окремих відрізок часу в історичному процесі, який характеризується спільними ознаками, відмінностями і особливостями порівняно з іншими періодами, має свій початок і завершеність [4, с. 36]. Екстраполюючи це твердження на історико-педагогічний процес, варто наголосити, що періоди мають бути хронологічно чітко визначені у часових рамках. Наприклад: «Період пошуку шляхів розбудови шкільної освіти в УСРР (1924–1927 рр.)»; «Період реалізації радянської моделі шкільної освіти в УСРР (1927–1930 рр.)» [1, с. 6]. Періоди в історико-педагогічних дослідженнях є складниками загального процесу, який видозмінюється в часі. У межах періодів, що утворюють систему певного феномену, спостерігається трансформація його сутності. Зокрема, у першому періоді доцільно аналізувати передумови обраного педагогічного явища, у наступних – процес його розгортання, у завершальному періоді необхідно вказати на наслідки досліджуваного явища, його місце та роль у подальшому розвитку педагогічної теорії і практики.

Окрім послідовної нумерації періодів, що віддзеркалює трансформацію педагогічного процесу, і чіткої хронології, кожен з них повинен мати власну назву, яка лаконічно відображає сутність послідовних змін. Наприклад, обґрунтовуючи періодизацію розвитку історіографії вітчизняної історико-педагогічної науки, можна запропонувати такий варіант: I період (друга половина XIX ст. – 1916 р.) – становлення загальних основ вітчизняної історико-педагогічної науки; II період (1917–20-ті рр. XX ст.) – формування нових тенденцій у вітчизняній історії педагогіки; III період (30–80-ті рр. XX ст.) – розвиток вітчизняної історико-педагогічної науки на засадах марксистської методології; IV період (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.) – переосмислення історико-педагогічного процесу з нових методологічних позицій.

Окремі **періоди** можуть поділятися на ще дрібніші відтинки часу – **етапи**, які є частиною певного історико-педагогічного процесу. Вони теж мають нумерацію і кожен свою назву, яка розкриває сутність змін педагогічного процесу, деталізованого у фрагментах. Наприклад, вищерозглянутий нами

III період (30–80-ті роки XX ст.) може поділятися на кілька етапів, а саме: 1-й етап (1930–1940 рр.) – утвердження ідеологічного догматизму в радянській історії педагогіки; 2-й етап (1950–1970 рр.) – часткова лібералізація розбудови історико-педагогічного знання; 3-й етап (1970–1980 рр.) – модернізація сталінської схеми розуміння історичного процесу.

У контексті поділу на етапи не лише хронологічно розчленовується педагогічний процес, а й виокремлюються його певні змістові компоненти. Водночас будь-яка періодизація – це лише авторська версія, яку можуть сприймати науковці, або пропонувати іншу. Проте, періодизація дослідника завжди є результатом його критичного мислення і свідчить про рівень компетенції вченого. Кожне історико-педагогічне явище має свою окрему періодизацію, яка сприяє створенню необхідних умов для чіткої структуризації досліджуваної проблеми. Тож не варто механічно переносити періодизацію історії педагогічної думки на історію діяльності громадських освітніх товариств, або історію дитячого руху тощо.

У підходах до розроблення періодизації важливого значення набуває адекватне використання відповідної термінології та понять. Враховуючи те, що кожен період – це чітко визначений у часі фрагмент хронологічних меж історико-педагогічного дослідження, не доречно вживати такий термін, як «дореволюційний період», оскільки з цієї назви не зрозуміло, коли він починається. Окрім того, послуговування цим поняттям позбавляє дослідника перспектив рівневого структурування педагогічного процесу у багатомірних часових координатах. Адже, якщо є дореволюційний, то, за логікою системоутворювального чинника (революція), може бути ще тільки один період – пореволюційний, і більше – жодних.

На нашу думку, доцільно вживати замість назви «дореволюційний період» – «дореволюційні часи». Цей термін широко використовують дослідники у ситуаціях, коли йдеться про великі та приблизно орієнтовані у хронології відрізки часу (доісторичний час; дорадянські часи тощо)

Терміни і поняття в історико-педагогічній періодизації мають бути чітко визначеними і зрозумілими, а системоутворювальні термінологічні складники – однопорядковими. Наприклад, не варто в одному з періодів прив'язувати зрушення в освітній системі до Української революції 1917–1920 рр., а в іншому – до утвердження радянської державності. Революція і форма державності не є однопорядковими хронологічними чинниками тла історико-педагогічних досліджень. Революцію (як віху) у цій ситуації доцільно замінити на імперську державність, державність часів УЦР, або державність Директорії тощо. За такої термінологічної корекції наступна хронологічна віха, що декларується як «утвердження радянської державності» буде логічною, оскільки всі елементи хронологічного визначення стануть однопорядковими (тобто прив'язаними до форм державності).

В історико-педагогічних дослідженнях використовується велика кількість **термінів**, пов'язаних з топонімією, назвами регіонів України з автентичним в історичному часі адміністративно-територіальним поділом тощо. Часто автори підмінюють відповідні ХІХ або початку ХХ ст. назви місцевості (краю, регіону) сучасними, а історичні терміни – синонімічними поняттями, що знижує науковий рівень праці. Наприклад, підросійську територію українських земель окремі історики педагогіки називають Наддніпрянщиною, до меж якої включають Слобожанщину, Донбас та інші регіони, що з Наддніпрянщиною не співвідносяться. У цьому разі буде правильно використовувати офіційні назви, прийнятні у відповідний історичний час.

Чимало проблем і з правильним вживанням політичних термінів та понять. Зокрема, Українську революцію 1917–1920 років деякі дослідники довільно перейменовують в «Українську демократичну революцію», «Українську національно-демократичну революцію». По-перше, у таких назвах міститься оціночне судження (національна, демократична тощо), окрім того, події мали суперечливий характер, зокрема Українська держава на чолі з гетьманом П.Скоропадським аж ніяк не тяжіла до демократії, хоча й існувала в революційний час. По-друге, якщо є потреба акцентувати на національному характері цієї революції, то він вже є у першому слові її назви – Українська. Зрештою, такі уточнення були б доречні за умов існування каскаду українських революцій: національної, демократичної, буржуазної тощо. Правильність назв історичних подій і явищ варто звіряти за енциклопедіями та іншою довідковою літературою академічних видань останніх років, або з чинними навчальними програмами з історії, затвердженими Міністерством освіти і науки України, укладеними з урахуванням сучасних наукових підходів.

За останні десятиліття у вітчизняній історії сталися суттєві зрушення, з'явилися нові терміни й поняття, а окремі з них застаріли. Зокрема, тепер у підручниках замість поняття «Велика жовтнева соціалістична революція 1917 р.» вживається «Жовтневий переворот 1917 р. в Росії», а поняття «Громадянська війна в Україні 1917–1920 рр.» – «Українська революція» у тих самих хронологічних межах тощо. Трансформація значної кількості термінів і понять пов'язана з прагненням дослідників позбутися ідеологем. Зокрема, події 1917 р. в Росії вітчизняні історики не вважають соціальною революцією, оскільки вони не мали незворотних наслідків у соціально-економічному плані, як це було з Великою французькою революцією. Окрім того, на всьому пострадянському просторі фактично відновились капіталістичні відносини. Проте ці питання не є безпосередньою сферою інтересів істориків педагогіки, у їхніх дослідженнях історичні явища фігурують як соціально-політичні чинники впливу на розвиток педагогічного процесу. Водночас варто зауважити, що саме в історичних деталях педагогіки

припускаються значної кількості помилок. Зокрема, в історико-педагогічних текстах існує плутанина термінів «гетьманат» і «гетьманщина», аббревіатур УСРР і УРСР (назва УРСР з'явилась лише після ухвалення Конституції СРСР 1936 р. і в 1937 р. вона була продубльована в Конституції УРСР) тощо. Нерідко зустрічаються викривлені назви українських держав часів Української Центральної Ради, гетьманату, Директорії та ін. Ледве не нормою стало писати з великої літери таке поняття як «українська держава», і це попри те, що з великої літери пишуться лише власні назви держав. Тоді за аналогією маємо так само писати з великої літери «Китайська держава», «Німецька держава», «В'єтнамська держава».

До історичних термінів варто ставитись відповідально і використовувати за призначенням. Підміна їх синонімами шкодить будь-якій науці, історія педагогіки – не виняток.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що хронологія, періодизація й термінологія в історико-педагогічних працях тісно пов'язані між собою. Визначення хронологічних меж дослідження буде вдалим тоді, коли вони орієнтовані на внутрішню сутність висвітлюваного педагогічного феномену. Такий підхід стане запорукою виваженої та збалансованої періодизації, яка дає змогу уточнити динаміку розгортання педагогічного процесу в хронологічній послідовності. Щодо термінів, то вони мають бути чіткими, науково вивіреними і спрямованими на послідовне розкриття певної проблеми.

Література

1. *Березівська Л.Д.* Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: Монографія / Л.Д. Березівська. – К.: Богданова А.М., 2008. – 406 с.
2. *Гупан Н.М.* Українська історіографія історії педагогіки / Н.М. Гупан. – К.: А.П.Н., 2002. – 224 с.
3. *Зашкільняк Л.О.* Періодизація в історії. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 2. – 508 с.
4. *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
5. *Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933:* Навч. посібник / О.В. Сухомлинська та ін.; за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.
6. *Сухомлинська О.В.* Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.

Анотації

Нестор ГУПАН

Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень

У статті висвітлено нові підходи до визначення і обґрунтування хронологічних меж історико-педагогічного процесу, що визріває і згасає за власними внутрішніми закономірностями. Представлено архітектоніку періодизації історико-педагогічних явищ та

феноменів. Визначено понятійні критерії підходів до використання термінології, пов'язаної з впорядкуванням хронологічних меж та періодизації історико-педагогічних досліджень.

Ключові слова: методологія, історико-педагогічний процес, хронологічні межі, періодизація, епоха, доба, період, етап, термінологія.

Нестор ГУПАН

Актуальные проблемы методологии историко-педагогических исследований

В статье освещены новые подходы к определению и обоснованию хронологических рамок историко-педагогического процесса, который вызывает и угасает по своим внутренним закономерностям. Представлено архитектуру периодизации историко-педагогических явлений и феноменов. Определены понятийные критерии подходов к применению терминологии, связанной с упорядочением хронологических рамок и периодизации историко-педагогических исследований.

Ключевые слова: методология, историко-педагогический процесс, хронологические рамки, периодизации, эпоха, период, этап, терминология.

Nestor GUPAN

Actual methodology problems in history of pedagogy research

The paper highlights new approaches to identify and study the chronological limits of historical and pedagogical process which develop by its own internal set of laws. Architectonics of event and phenomena's periodization in history of pedagogy is presented. Conceptual approaches to definition of criteria of terminology using are described in connecting with the chronological limits and periods of research in history of pedagogy

Keywords: methodology, historical and pedagogical process, chronological limits, periods, epoch, era, period, stage, terminology.

ПОДІЇ. ЗАХОДИ. ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Шкільний музей: ретроспектива і сьогодення

Шкільний музей – один із феноменів вітчизняної культури і освіти. Сьогодні в Україні діє понад 4500 шкільних музеїв, однак їхня діяльність залишається на периферії громадської уваги. З метою висвітлення нинішнього стану шкільного музеєзнавства та популяризації діяльності шкільних музеїв Педагогічним музеєм України спільно з Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді організовано Всеукраїнську виставку «Шкільний музей: ретроспектива і сьогодення».

На виставці представлено близько 20 шкільних музеїв різних регіонів України: Волинської, Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Хмельницької, Черкаської областей та м. Києва. Це музеї різних профілів: літературні, історичні (історії освіти м. Києва, навчального закладу, села), музеї, присвячені видатним історичним та культурним

діячам, музей Матері, музей «Козацька слава» та два музеї Вчителя.

Шкільні музеї є дієвим засобом виховання любові до рідної землі. В.Сухомлинський, виділяючи особистісну суть патріотизму, наголошував: «Приймай близько до серця радість й жалі Вітчизни здатний лише той, хто не може байдуже пройти повз радість й жалі окремої людини». Тому надзвичайно важливим є процес створення у навчальних закладах музеїв видатних земляків. Серед учасників виставки – музеї Олени Теліги, Василя Симоненка, Арсенія Тарковського, Вячеслава Чорновола, Михайла Кравчука, Михайла Остроградського, Валерія Лобановського.

Кожен музей представив на виставці інформаційний стенд про свою діяльність та найцікавіші експонати. Це, зокрема, особисті речі В.Чорновола, учнівський табелі та рукописи В.Симоненка і рушник, вишитий матір'ю поета, один з перших підручників М.Кравчука (1925 р.), прилади для постановки голосу глухих дітей, шкільна та піонерська форма часів СРСР – всього не перелічити.

На представлених інформаційних стендах на чільному місці – фото керівника. Це цілком закономірно, адже створюються шкільні музеї завдяки ентузіазму вчителів, і кожен музей завдячує своєю появою саме особистості конкретного педагога.

Олександр МІХНО,
провідний науковий співробітник
Педагогічного музею НАПН України